

Bence Lajos

Szervesült idő, mozduló tárgyak

(Egy nagy poétikai fordulat József Attila lírájában 1933-táján)

Száz évvel ezelőtt született a XX. század egyik legnagyobb magyar költője, József Attila. Máig sokat idézett önéletrajzában (Curriculum vitae) szüksézuán így vall sanyarú sorsáról, megpróbáltatásokkal teli életéről: „Születtem, elvegyültem és kiváltam...”. Ha részletesen megvizsgáljuk, láthatjuk, a „munkásköltő” kategóriával megbélyegzett alkotói életmű jóval több annál, hogy a tőkés társadalmi rend (később imperializmus) elleni küzdelem előharcosának tekintsük.

Budapesten látta meg a napvilágot, a külvárosban, s költészete alaphangját is ez adta meg. A külváros, a kiszolgáltatottságból származó tehetetlen düh és a nyomor – folytathatnánk a rokon fogalmakkal, amelyek a 20-as, 30-as évek magyar társadalmát, annak paraszti és munkás rétegeit meghatározták.

Ami a József Attila-i életmű és „élet-mű”, hiszen egész élete is egy, komorsága és vadsága ellenére is csodálatosan csillogó gyémánt. Rá is, ahogy költőtársára és jó barátjára, a szegedi Juhász Gyulára, jellemző, hogy a társadalomtól, mely fölnevelését ugyan ímmel-ámmal biztosította, semmit sem kapott meg; sem egzisztenciát, sem szociális biztonságot, s még kevésbé olyan tisztas állást, amely az „eltartott ember” megalázó bélyegétől mentesíthette volna. Másrészt – a körülmények kusza és kaotikus egybefonódásából kifolyólag – maga a költő is hozzájárult legendája megteremtődéséhez, főleg a mozgalmi múltjával, a párthoz való viszonyával, valamint szerelmei, Vágó Márta, Kozmutza Flóra és a vele élettársi viszonyban élő nő (Szántó Judit) által, kapcsolatával a családtagokhoz, nővéreihez való kötődésével, s nem utolsósorban – megnyugtató módon máig tisztázatlan halálával. A költő státusának a kérdése, a feleslegesség érzésével párosulva a költői szerep megítélését, s ezzel egész ars poeticáját is determinálta, ahogy egész élete nemcsak a földi, de égi-spirituális vonatkozásban is „determinált” volt.

„Harminckét évem elszelelt / s havi kétszáz sosem telt.” – írja a Születésnapomra című versében az a magyar költő, aki életrajzában azt vallja, hogy az „írásból élek”. Az újabb kori szakirodalom mutat rá ennek a kijelentésnek a háttérében húzódó mély problémára. A Curriculum vitae-ben, melyet egy álláshirdetésre készített el, élete utolsó 8 éve egzisztenciális háttérének érzékeltetésére – az írásból való élés, illetve a Szép Szó szerkesztői állás említése – mindössze két mondatot szán. A terjedelemhez mérten az aránytalanság és szüksézuóság szembeűnő. A szüksézuóság mögött pszichológiai-egzisztenciális probléma is húzódik: nevezetesen, amire többek között Tverdota György hívja fel a figyelmet, a költő hétköznapi és költői énje között meghúzódó ellentétnek a költői szerep hitelességét (autentikusságát) is veszélyeztető ellentmondására. Ugyancsak Tverdota mutat rá József Attila „más költők” iránti ellenszenvére („Szabad ötletek jegyzéke”): „öncsalásnak, szélhámoságnak” nevezi a költészetet magát, a költőket pedig toladó, hiú észjátszóknak. Nem így a szerkesztőket, akik az által, hogy „csinálnak valamit és közük van a világhoz” felmentést kapnak a vád alól. S itt mondja ki, a kétségbeesés mélypontján, hasztalannak és értelmetlennek minősítve egész pályafutását, a végzetes szentenciát: „Nem hiszek abban az emberben, aki költészetéért feláldozza az életét”.

Ez azonban szerencsére csak pillanatnyi megingás, s nem is annyira önmagának, inkább a költőtársaknak szóló. „Költő vagyok – mit érdekelne / engem a költészet maga?” – írja a késői Ars poeticájában. „Más költők – mi gondom ezekkel?” (Ars poetica). „Én túllépek a mai kocsmán, az értelemig és tovább!”, a biológiai szükségletek igényén túl – „Ehess, ihass, ölhess, alhass!” – a költészetben sem elégszik meg a középszerűvel, a „középkolász fokkal”, egyenesen a mindenséggel való megméretés igényével lép fel. Ez az a szint és mérce, melyet maga elé követelményűl állít, az emberi teljességnek, a legfőbb értéket, minden princípium közül is a legfőbbet, a Tudást követve meg.

Ma már megmosolyogtató a huszadik század második felében fellángoló poétikai-esztétikai követelmény, mely az Ady által képviselt szint meghaladását jelenti. Mégis zavarban vagyunk, amikor a kánonban, az életmű befejezettségét is megcáfolandó, újabb és újabb darabok, az alkotói pálya egészére

is kisugárzó költemények jelennek meg. A saját „életútra” kelő műalkotás – hányszor megtörtént már! – egy kor rezonanciáit felvéve feltűnik, egy elfeledettnek hitt gondolat váratlanul felragyog, figyelmet követel magának. Mert bár különböző ideológiák rakódtak erre a költészetre, már a középiskolás gyermek is megértette (aki nevezetesen én is voltam), hogy a sok költőelvtárs és polgári versíró között is ő volt a Költő. Életműve ezért maradt fenn, ezért szolgál ma is oly sok meglepetéssel, mert átengedve magát az intuíciónak, olyan mélységeket tárt fel, a lélek hőlderlini mélységeit, mely előtte is, utána is csak keveseknek sikerült. (Rá is ment az élete.)

A látszattal ellentétben nem alkotott könnyen. A kezdet az utánérzés, a mesterek mintáinak követése – amikor végig próbálta szinte az egész magyar költői hagyományt, beleértve a népköltészetet is. Igaz, ez utóbbiban a népies mitologizmus és szürrealizmus vonzotta (A hetedik, Klárisok, stb.). Lázadó korszakának, melyet a „Tiszta szívvel” című vers fémjelez, illetve a „Döntsd a tőkét, ne siránkozz” ideológiailag is behatárol, agitatív alkotói szakaszában egész költészetét közéleti-mozgalmi tevékenységének rendelte alá. A baloldali, kommunista mozgalomtól való fokozatos eltávolodását a csalódások, a pártból való kizáratása és szociális helyzete, időközben elhatalmasodó depressziója, valamint az alkotói válságok is befolyásolták. A túlzott kötöttség, az ortodox marxisták doktriner magatartása nagy teher volt a szabadságkorlátozást nehezen viselő költő számára. 1933-34 táján József Attila újabb válaszút elé érkezett: a Szántó Judittal való élettársi kapcsolatának felbomlása mellett a nagypolitikai mozgások sem ígérnek semmi jót (pl. a fasizmus megszilárdul Németországban), a magyar közéletre is ránehezedik Gömbös Gyula totalitarista, tekintélyvel alapuló uralma.

Gondolati verseinek meditatív, „eszmélésre” sarkalló indítékát, a hangváltást a növekvő szorongás érzése is befolyásolta, s az, hogy a társadalom minden területére kiterjedő kontroll kiépülése, a „rendcsinálás” időszaka veszi kezdetét („Számon tarthatják, mit telefonoztam... Aktába írják, miről álmodoztam...”-írja a Levegőt!-ben). Alkotói válsága is a befelé fordulást, a költői szerep tarthatatlanságát és annak cseréjét indokolta.

A versfelütés is más: „Légy fegyelmezett!” – csitítja kassákos indulatát, a szemlélődő költő a forradalmi hév elülte után egyre ritkábban kiált föl. Hangja az ódai rapszodikusságból az elégiába biccen át (Külvárosi éj). Inkább leltárba veszi a „megtisztításra váró” dolgokat. A Külvárosi éj realizmusa mindig kis csodákkal telik meg („mászik a sűrű kefe”), vagy a „tűnődő faldarab” metaforájával, mely – a költőhöz hasonlóan – azon töpreng, hulljon-e. József Attila tárgyai nemcsak antropomorf jelleget öltenek, de őket is „eléri a halál”, ahogy a szappanosvizet az azonos című kis remeklésben, mely olyan közismert versek szomszédságában született, mint a Mama és a Számvetés, vagy a Falu. Íme a történet mértani pontossággal való rögzítése:

„Ím, – a hús udvar téglakocka / vörösén előbb meglapul, majd óvatosan, ágra-bogra / oszolva előre-nyomul / a szappanosvíz, de megtorpan / s kis kék fején hol ott, hol itt,/ szinte meglátni láthatatlan,/ reszkető apró csápjait,/ amint az akadályt leméri./ Fel-alá futkos, mint a rab. /A szappanosvizet eléri /a halál és továbbhalad.” (Szappanosvíz).

Érdekes felidézni ezeknek az újszerű verseknek a fogadtatását, mely annál is fontosabb, hiszen a költészetének csúcsát képező nagy horderejű kompozíciókban szétterülő gondolati-filozofikus lírájának (Óda, Téli éjszaka, Eszmélet, Elégia, Külvárosi éj, Hazám, A Dunánál, Levegőt!) előzményei, nem egy esetben építőkövei ezek. Németh László a Nincsen apám, se anyám verseiről írja: „Van ...József Attilának néhány szép verse, amely közel kerül a népdalhoz (Mégfáradt ember, Gyöngy), többnyire azonban a groteszk és az intellektuálisan-játékos felé eltolt népdal az övé, egy sajátos szellemi berendezés számára profanizált népdal...”. A kimondottan rossz, éretlen versek között tartja számon a Medáliák ciklust, melynek néhány darabja az Eszmélet elődjének tekinthető. Annak az Eszméletnek, melyet az életművön belül is különös hely illet meg. Forma és tartalom tökélye, gondolati verseinek összefoglalása, a következő évek hangulatát is meghatározó tragikus létértelmezés, de egzisztencialista vonatkozásai miatt is az, melyekre elsőként Bori Imre mutatott rá még a hatvanas évek elején az Eszmék és látomásokban. (Bori Imre, 1965: 7-27.)

Az Esmélet, melyről többen is bizonyították, hogy nem az „öntudat” rokonszava, a töprengés, a magunkba merülés és elmélyült keresés, mint költői módszer, valamiféle „anyaggyűjtés” és hangváltás kezdete József Attilánál. Olyan vállalkozás, grandiózus költői kísérlet, melyre korábban a magyar irodalomban nem volt példa.

Több szempontból is az, nem véletlen, hogy kisebb könyvtárnyi szakirodalma gyűlt össze az elmúlt 60 év alatt. Elméleti írásaiban (Irodalom és szocializmus, Ihlet és nemzet, Esztétikai töredékek; Hegel, Marx, Freud, Új szocializmust! stb.), amit tudományos síkon nem sikerült megvalósítania, arra a művészi igazság erejével feleletet talál (Balogh, 1969:158-161).

A versciklusként is emlegetett költemény-füzér gondosan kiművelt, végül is zárt egész, a teljességre törő komplex alkotás. Fő jellemzője a Hankiss Elemér által már a 60-as években felfedezett „komplex képiség”, amelyeknek fő összetevőjét a metaforák adják. A történelmi materialista ódaként is emlegetett „A város peremén” versépitkezése már a megszokott módon történik. Hasonlóképpen a sorozat első darabja a Külvárosi éj, s mégis mennyire más, a vers eszmeiségében is mennyi újdonság, programszerű ráérzés, meglátás van benne. A termelési erők és ösztönök harmonikus egységére épülő utópista társadalom képét a tudatos jövőbelátás képességével senki sem involválta olyan életszerűen, mint költőnk. S senki sem hitt annyira – legalábbis a harmincas évek elején – egy jobb, igazságosabb világ eljövételében, mint József Attila.

Csak erről a pontról látható be az a pályáiv, melyre az expresszív szabadversekkel induló költő eddigi útján eljutott. Verseinek recitatív jellege, mintha másodlagossá válna, a szemlélődő, eszmélkedő, meditatív jelleggel szabadabb formát igényel, a versek gondolati gazdagsága, többszólamúsága, a valóságtól való elrugaszkodás igénye azonban vitathatatlan.

1933-tól a tragikus végkifejletig, a szárszói tragédiáig nyomon követhető a cselekvésre már képtelen, a forradalmi úton, illetőleg a világ külső erő általi megváltoztatásában már nem reménykedő költő belső viaskodása. Hogyan is írja az Esméletben, a világ megváltoztatására irányuló korábbi költői szerepet-feladatot mintegy revideálva, megelégedve a szemlélődéssel, figyelni a megsokszorozott fülke-fényben: „könyöklök és hallgatok”. Kudarc beismerését jelentené ez az álláspont, esetleg nézőpontváltást?

Valószínűleg azoknak van igazuk, akik (mint Fodor Géza) „mindennemű aktivitás feladását, az abszolút tehetetlenség érzésének” megvallását látják a személyiséget latba vető költői küzdelemben, gyilkos kalandban. Mások, s ők vannak többen (Szabolcsitól Baloghig) a korszerű cselekvéslehetőségek keresésének a versét látják benne.

Ezzel azonban még korántsem ért véget a harc. Ezúttal a belső, démoni erőkkel küzd, s tragikus gyorsasággal közeledik a „vonat elé leguggolni” sorsszerű beteljesüléséhez. Barátai érthetlensége, a fokozódó támadások lassan előhívják lelki betegségekre való hajlamosságából (neuraszténia, később depresszió) eredő személyiségzavarait. Ő maga javasolja barátainak: „Ne jöjjetek reggel. Éjszaka darabokra hullok, és fél napig tart, amíg összeszedem magam”.

Ilyen belső és külső állapotok közepette próbál becsületes és tiszta maradni, ádáz küzdelemben magával és a világgal: ma már tudjuk, vesztesként kerülve ki ebből a küzdelemből.

Ami József Attila utóéletét, illetve hatását illeti, elég, ha áttekintjük az elmúlt hét évtized magyar irodalmát. Nagy Lászlótól Pilinszky Jánosig nincs olyan költő, beleértve a kisebbségi magyar irodalmakat is, akit meg ne érintett volna – elismerve zsenijét – költészetének újdonsága, költői személyiségének grandiózus volta, tragikum.

A Pannon Tükör nemrég közölt egy verset, szerzője

Tunyogi Csapó Gábor a vers címében (Anti-Esmélet, parafrázis) a dolgozat krédójában szereplő Esmélelet mai aktualitásait fürkészi. Az Ajánlásában olvassuk:

„Attila! Te, kit túl korán
ölt meg az értelmetlen élet,
lehet, Neked jobb így talán...
Nem éltél meg sok szörnyüséget,

És azt sem kell most végignézned,
Hogy fogy a fény és nő az árny,
S csupán csak egyben követ néped:
Önpusztításban ostobán!”